

УДК 904.4(477.5) “638”

ГОРОДИЩА РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ В ПУТИВЛЬСЬКОМУ ПОСЕЙМ’

Дмитро КАРАВАЙКО (Київ)

За доби раннього заліза ріка Сейм була своєрідним кордоном між культурами лісостепу та лісу. Торгово-обмінні зв'язки, військові сутички, етнічні змішування та інші – все це притаманне будь-якій контактній зоні, де зіштовхувалися два різні світи. Українська течія ріки, зокрема Путивльський регіон, вивчена вкрай слабо, особливо в порівнянні з Курським Посейм'ям. З огляду на це, актуальним та своєчасним є введення в науковий обіг нових матеріалів, отриманих у результаті робіт 2012 р. Зняття детальних топографічних планів городищ дозволило більш повно уявити характер укріплень поселень. Отриманий під час розкопок матеріал суттєво розширює наше уявлення про місцеве населення того часу. Разом з тим ряд питань залишається відкритим, що і обумовлює актуальність подальших досліджень.

Ключові слова: *ранній залізний вік, городища, кераміка.*

В епоху раннього заліза ріка Сейм була своєобразною границею между культурами лесостепи и леса. Торгово-обменные связи, военные столкновения, этнические смешения и прочее – все это является характерной чертой любой контактной зоны, где смыкались два разных мира. Украинское течение реки, и в частности Путивльский регион, изучено очень слабо, особенно в сравнении с Курским Посеймьем. Исходя из этого, актуальным и своевременным является введение в научный оборот новых материалов, полученных в результате работ 2012 г. Съёмка детальных топографических планов позволила более полно представить характер укреплённых поселений. Полученный в результате раскопок материал существенно расширяет наши представления о местном населении того времени. Вместе с тем, ряд вопросов остаётся открытым, что обуславливает актуальность последующих исследований.

Ключевые слова: *ранний железный век, городища, керамика.*

Seim river was a kind of boundary between the forest-steppe and forest cultures at the Early Iron Age. Trade and exchange communications, military clashes, ethnic mixing, etc. - all of this are features of any contact zone, where two different worlds collide. Ukrainian flow of the river, and Putivl region in particular, is extremely little studied, especially in comparison with the Kursk Seim basin region. Correspondingly, introduction of new materials, derived as a result of works in 2012, into the scientific usage is relevant and timely. Shooting of detailed topographic maps of the settlements has allowed to make a more thorough study of the settlements' fortifications nature. Material obtained during the excavations expands our understanding of the local population of that time significantly. And meanwhile, a number of questions remains open, that causes the relevance of further researches.

Keywords : *Early Iron Age, settlements, ceramics.*

Відповідно до сучасного географічного районування р. Сейм є північною частиною Лісостепоного Лівобережжя. Загальна площа басейна ріки з більш ніж 900 притоками складає 27500 кв. км. Ця територія, з одного боку, є найбільш північним ареалом пам'яток лісостепоного кола скіфського часу, а з іншого – городищ лісової юхнівської культури. Власне Сейм є зоною контактів двох різних світів, двох різних культур лісу та лісостепу. Яким чином відбувалася їхня взаємодія та чи була вона взагалі, хто перший заселив цю територію, що собою являє населення басейну р. Сейм за доби раннього заліза й яка його подальша доля – ці та багато інших питань залишаються слабо вивченими та потребують окремого дослідження.

Ступінь дослідження пам'яток Сейму нерівномірна. На Курську область РФ припадає 65 % території басейну ріки. Саме в цьому регіоні проводилися найбільш масштабні роботи. Достатньо згадати повністю досліджені та введені в науковий обіг городища Кузіна гора [1], Мариця [2], Переверзево I [3], не кажучи про значні роботи на багатьох інших

пам'ятках. Гірша ситуація з територією українського Посейм'я, й, зокрема, в межах Путивльської течії ріки. Майже всі дослідження тут мали поверхневий характер. У повоєнний час городища оглядав та збирав на них підйомний матеріал І.І. Ляпушкін [4; 5]. Навіть не проводячи широкомасштабних розкопок, спираючись переважно на дані розвідок, дослідник зробив ряд важливих висновків щодо часу заселення території, особливостей матеріального комплексу пам'яток. Деякі з цих положень були обґрунтовано розкритиковані [6], інші є актуальними й сьогодні. На особливу увагу заслуговує каталог пам'яток І.І. Ляпушкіна [7; 5], який, безумовно, є відправною точкою при дослідженні городищ Сейму.

Розкопки на двох городищах – у с. Воргол та поселенні Харивка – провів Д.Т. Березовець [8, с. 58 – 63]. До результатів цих робіт повернемося нижче. Тут зазначимо, що дослідник був фахівцем зі слов'яно-руської археології й, на жаль, матеріали раннього залізного віку не були введені в науковий обіг належним чином. Д.Т. Березовець оглянув та працював на ще кількох городищах Путивльського Посейм'я з шарами скіфського часу [8, с. 58; 9, с. 13 – 14; 10, с. 242 – 250; 11, с. 32 – 35].

Розкопки з метою вивчення пам'яток раннього залізного віку були проведені лише на одному поселенні цього регіону. В 1950 р. на городищі Ширяєво В.А. Іллінською було закладено розкоп 160 кв. м. та зроблено розріз рову [12]. Отримані матеріали з цієї та деяких інших пам'яток дозволили дослідниці зробити важливий висновок: “Своєю матеріальною культурою сейминська група становить ніби проміжну ланку між скіфською культурою в її північно-східному варіанті (Посулля, Сіверський Донець) та юхнівської культурою лісних городищ Десни” [12, с. 121].

Нарешті, не можна не згадати розвідки по Сейму О.М. Мельниковської [13, с. 1 – 4]. Проведені нею дослідження дозволили говорити про достатньо широке розповсюдження пам'яток юхнівської культури на Сеймі [14]. Разом з тим, відмічалось переважання скіфських матеріалів на ділянці Путивльської течії ріки [13, с. 4].

У наступні роки, у другій половині ХХ ст., розвідки на городищах вказаного регіону проводяться не систематично, до того ж фахівцями зі слов'яно-руської археології: О.В. Сухобоковим, Ю.Г. Моргуновим, В.В. Приймаком [15; 16, с. 17]. Нечисленні матеріали доби раннього заліза полишаються без належної уваги.

Останнім часом результати багаторічних досліджень городищ Сейму в короткому історіографічному огляді підвів О.О. Білінський [17]. Ним же введено до наукового обігу незначний керамічний матеріал з розкопок Д.Т. Березовця одного з городищ біля с. Воргол [18].

Отже, на сьогоднішній день пам'ятки Українського Посейм'я та, зокрема, Путивльського району вивчені недостатньо, а актуальність робіт у цьому напрямку очевидна. Окрім того, останнім часом активізувалася

діяльність грабіжників. Незаконне використання металошукачів призводить до того, що вироби з металу, які, подекуди, є добрим матеріалом для визначення дати, вилучаються з культурного шару та опиняються в приватних колекціях, або – як депаспортизовані – в фондах місцевих музеїв. Яскравим прикладом є городища у с. Воргол, які свого часу були співставлені з літописним Ворголом. Опосередковано це призвело до масових грабіжницьких розкопок, а відповідно й до сильної руйнації культурного шару¹.

Виходячи з вищесказаного, 2012 р. силами Путивльського Державного історико-культурного заповідника та Інституту археології НАН України було організовано експедицію з вивчення городищ раннього залізного віку на Сеймі. Було обстежено більше 10 городищ, а на 5 закладено розвідкові шурфи (Рис. 1). Самі городища невеликі: 0,1 – 2,3 га, в середньому – більше 1 га. Розташовані вони на високих (30 – 40 м) мисах правого берега Сейма або його приток, у більшості випадків – на певній відстані від русла (Рис. 2). За своїми розмірами, характером укріплень та розташуванням городища мають багато спільного з укріпленими поселеннями решти Лівобережного Лісостепу. Для порівняння: лісові юхнівські городища дещо менші за площею, розташовані в безпосередній близькості до ріки, та й укріплення, зазвичай, більш прості.

Городища Путивльського Посейм'я з напільного боку укріплені валом. Відносно майданчика поселення він сягає метра, подекуди більше, заввишки, а з боку поля вал являє собою високу кількадеметрову, майже прямовисну "стіну". Схили ескарповані. Більшість мисів мають не одну, а дві пологі стрілки, що плавно спускаються до заплави. Їх додатково укріплювали за допомогою ескарпу чи рову. Майданчик цих укріплених поселень не завжди рівний. Так, на городищі Линове центральне місце поселення знаходиться вище за верхівку самого валу (Рис. 2, 1). Закладений тут шурф не виявив насиченого матеріалом культурного шару, разом з тим кераміку в великій кількості знайдено в інших місцях. Не виключено, що подібна нерівність обумовлювала певний тип планування поселення. Відрізняється нерівністю й майданчик городища Нова Слобода II. Тут так само культурний шар мав слабку потужність (0,4 м), а самої кераміки знайдено вкрай мало.

Виходячи з розробок Моруженко А.О., такі мисові городища відносяться до найбільш численного I типу укріплених поселень. Вона ж відмічала велику кількість таких пам'яток саме на Сеймі [19, с. 161]. Єдиною істотною відмінністю городищ у межах Путивльського Посейм'я є те, що рів з напільного боку візуально не простежується. Вочевидь, це

¹ Матеріал, отриманий під час робіт 2012 р., дозволяє датувати одне з городищ часом не пізніше початку XI ст. н. е., а перша згадка про Воргол належить до початку XIII ст. н. е. Відповідно, літописне місто слід шукати в іншому місці.

можна пояснити з суто практичної точки зору. Завдяки височезному прямовисному валу, який, до того ж, міг мати й додаткові дерев'яні оборонні конструкції, поселення ставало в даному напрямку майже неприступним. Влаштувати тут рів означало зайві трудовитрати. З іншого боку, дослідники городищ Ширяєво та у с. Воргол – В.А. Іллінська та Д.Т. Березовець – стверджували, що рів на вказаних пам'ятках все ж є [12, с. 110; 8, с. 61]. Однак і тут певної ясності немає. Так, судячи з планів розкопів В.А. Іллінської, рів на Ширяєвському городищі знаходився не з напільного боку, а обмежував одну зі стрілок мису, які спускалися до заплави [12, рис. 1]. Подібна ситуація властива й іншим пам'яткам.

Не зовсім зрозумілим є опис розкопок рову на Східному Воргольському городищі, поданий Д.Т. Березовцем². Згідно з автором розкопок, рів мав коритоподібну форму завглибшки 3,5 м від сучасної поверхні. Ширина сягала 20 м, але простежено його лише на 5 м. Не зовсім зрозумілим є опис розрізу рову, який не був розкопаний повністю. Ще більше дивує факт наявності доволі широкого (20 м) рову на городищі загальною площею 1 га. Знахідки були відсутні, та незважаючи на це Д.Т. Березовець вважав, що укріплення виникли саме в слов'янський час [20, с. 50 – 51].

Цікаво, що О.В. Сухобоков відмічав, що при огляді ним городища Линове рів не простежувався [15, с. 82 – 83].

Зараз не будемо наполягати на стовідсотковій відсутності рову. Це питання залишається відкритим і потребує подальших досліджень. Необхідність археологічних розкопок очевидна.

На особливу увагу заслуговує керамічний комплекс городищ. На наш погляд, найбільш виразною особливістю є наявність двох різних типів горщиків, які різняться і технологією виготовлення, і характером орнаментації, на що вже було звернено увагу [4, с. 71; 12, с. 115]. Підтверджено це і роботами 2012 р. Особливо показовими є матеріали городища в урочищі “Скиток” біля с. Нова Слобода. Знайдена тут кераміка різноманітна та чітко стратифікована (Рис. 3, 1). Так, у верхньому шарі, який являв собою темно-сірий супісок, знайдено фрагменти горщиків з плавно відігнутих вінцем (діаметр 11 – 15 см), “глибокою” шийкою та відносно низько опущеними плечиками. Домінуючим видом орнаменту є проколи попід вінцем. Його край не прикрашався. В тісті присутні домішки шамоту, зрідка – дрібної жорстви. Тут же виявлено й два конічних пряслиця (Рис. 3, 2 – 7). Вірогідно, саме з цього шару походить невеличкий горщик, орнаментований маленькими насічками по краю вінця (Рис. 4)³. Такий

² На жаль, доволі короткий та нечіткий опис результатів розкопок рову вдалося знайти лише у звіті, де до того ж відсутні креслення [20].

³ Знахідку принесено до Путивльського Державного історико-культурного заповідника місцевими мешканцями.

матеріал має широкі аналогії на багатьох Лісостепових пам'ятках Лівобережжя Дніпра, які відносяться до посульсько-донецької групи.

Нижче залягав сірий попелястий шар, який за своєю консистенцією нагадував шар відомих зольників (Рис. 3, 1). Останні на Сеймі відсутні [21, с. 33].

У цьому шарі виявлено дещо іншу кераміку (Рис. 3, 8–15). Вінця горщиків злегка відігнуто, шийка коротка та достатньо чітка, плечики розташовано високо. Орнаментация посуду трохи інша. Тут так само присутні проколи, але разом з тим є насічки, зроблені косо поставленою паличкою або тріскою. Край вінець прикрашено різноманітними насічками та вдавленнями. Діаметр донець – 7 – 8 см. У нижній частині горщиків простежено додавання піску. Також використовували шамот та жорству. Звертає на себе увагу знахідка стінки амфори з ангобом (Рис. 3, 15). Дві грані мають сліди затертості, що вказує на використання цього уламку в якості інструмента на зразок лоцила. Описана кераміка близька або навіть ідентична юхнівській. Судячи з якості обробки поверхні, її можна датувати раннім часом існування культури. З іншого боку, орнаментация вінця проколами характерна для лісостепових племен Лівобережжя Дніпра. Подібний декор на юхнівській кераміці Деснянських городищ поодинокий.

Не менш цікавими виявились і результати досліджень двох городищ біля с. Воргол. Зазвичай, дослідники не розділяли ці дві пам'ятки і вважали їх єдиним укріпленим комплексом [7, № XIX; 19, с. 161, рис. 3, 12; 15]. Хтось бачив єдину лінію укріплень для двох городищ, а подекуди використовували неякісно знятий план. Завдяки детальній топографічній зйомці та розкопкам на сьогоднішній день очевидно, що це дві різні пам'ятки, розташовані на сусідніх мисах (Рис. 2, 3).

Д.Т. Березовцем матеріал раннього залізного віку було знайдено лише на Східному городищі [20, с. 48]. За характером орнаментации та формами вінця кераміка з цього городища [18, рис. 2 – 5] доволі близька до матеріалів верхнього шару Нової Слободи I в ур. “Скиток”. Домінуючим видом декору є проколи. Чіткі юхнівські елементи простежити не вдається. Хоча насічки по краю вінця, які присутні на деяких фрагментах горщиків Східного городища, часто наносилися і на юхнівську кераміку.

Фрагменти вінця горщиків доби раннього заліза були виявлені в результаті робіт і на Західному укріпленні (Рис. 5). Не вдаючись до детального опису, лише відмітимо, що прикрашені вони переважно проколами, а ось сама форма верхньої частини відрізняється від кераміки Східного городища. Певна схожість простежується з матеріалами нижнього шару Нової Слободи I. Не виключено, що на цьому поселенні проживало змішане населення.

З певною долею обережності можемо припустити, що городища належали двом групам населення з різною, хоча й схожою, традицією

гончарства. Сумісне проживання цих двох груп на Західному укріпленні цілком можливе. За відсутності чіткої стратиграфії залишається відкритим питання хронології цих городищ, а відповідно й питання співвідношення двох різних типів кераміки. Так, розкопками Д.Т. Березовця на Західному городищі знайдено бронзову дволопатеву стрілу з шипом, що може бути віднесена до VI ст. до н. е. [8, рис. 14, 2]. Жодних підстав для датування Східного городища ми не маємо. Лише за аналогією з пам'яткою Нова Слобода I можемо вкрай обережно припустити, що воно є більш пізнім. Цікавим є спостереження, що два городища на сусідніх мисах, як правило, різночасові.

Звісно, що на основі нечисленного матеріалу робити загальні висновки неможливо. Зараз лише складається враження, що на ранньому етапі існування городищ Нова Слобода I та Воргол Західне тут проживало змішане населення (носії юхнівської культури та “скіфоїдне” лісостепове населення). Приклади змішання обох народів можливо привести й на підставі детального вивчення матеріалів багатьох інших пам'яток Сейму: Кузіна Гора [22, с. 19], Чечевизня [23, с. 187], Гришівка [24, с. 59] та багатьох інших. Сам по собі висновок щодо співіснування в ранній час юхнівського населення та племен лісостепової культури не новий [14, с. 10]. В.А. Іллінська відмічала, що “в 1 пол. VI ст. до н. е. племена скифской и юхновской культур не только соседили друг с другом на Сейме и Десне, но к этому времени уже определилась их территориальная стабилизация, зона размеживания и установились экономические и культурные взаимосвязи” [22, с. 19]. Роботи 2012 р. підтвердили ці висновки. Вірогідно, співіснування на одній території та на одному поселенні двох груп населення було можливим за умов однакового соціально-економічного, господарського укладу. Не останню роль відіграв факт наявності в Лісостепу в VII – VI ст. до н. е. кочових скіфських угруповань.

Хоча городища Путивльського Посейм'я і залишаються слабо вивченими, висновок щодо переважання тут “скіфських” матеріалів є передчасним. Необхідність широкомасштабних розкопок очевидна. Це не тільки дозволить підійти ближче до вирішення ряду питань, на яких акцентувалася увага на початку, але й вийти на рівень загальноісторичних реконструкцій на певній території за доби раннього заліза.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алихова А.Е. Древние городища Курского Посеймья // МИА. – 1962. – №113.– С. 86 – 129.
2. Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье. – М.: Наука, 1981. – 121с.
3. Пузикова А.И. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье). – М., 1997. – 126 с.

4. Ляпушкин И.И. Поселения зольничной культуры “скифов пахарей” в бассейне Сейма // КСИИМК. – 1949. – XXVII. – С. 67 – 71.
5. Ляпушкин И.И. Поселения зольничной культуры (“скифов пахарей”) в северной полосе Днепровского Лесостепного Левобережья // СА. – 1950. – XII. – С. 41 – 65.
6. Ильинская В.А. По поводу так называемой “Зольничной культуры” // КСИИМК. – 1950. – XXXIV. – С. 142 – 146.
7. Ляпушкин И.И. Днепровская Левобережная экспедиция. Разведка И.И. Ляпушкина. Учетные карточки №№ XXVI – XLVIII // Науковий архів ІА НАНУ. – 1947/29.
8. Березовец Д.Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949 – 1950 рр. // АП УРСР. – 1955. – Т.V. – С. 49 – 66.
9. Березовец Д.Т. Отчет о работе славянского отряда Сеймско-Деснянской экспедиции 1950 г. // Архів ІА НАНУ. – Ф.е. 1950 /2-а.
10. Березовец Д.Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. – К., 1952. – Т. III. – С. 242 – 250.
11. Березовец Д.Т. Отчет об археологических работах на Путивльщине в 1953г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. 1953/8-в.
12. Іллінська В.А. Городище скіфського часу на р. Сеймі // Археологія. – 1953. – Т.VIII. – С. 109 – 122.
13. Мельниковская О.Н. Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1968 г. // Науковий архів ІА НАНУ – 1968/85.
14. Мельниковская О.Н. Юхновская культура // Новейшие открытия советских археологов: Материалы конференции, Часть II (апрель 1975). – К., 1975. – С. 9 – 11.
15. Сухобоков О.В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. // НА ІА НАНУ Ф.е. 1986/ №22032-22035.
16. Сухобоков О.В., Приймак В.В., Горбовцов А.А., Звагельский В.Б. Отчет о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры в 1988 г. // Архів ІА НАНУ. – 1988/176. Ф.е. №23227.
17. Билинский О.О. К истории изучения памятников скифского времени в Среднем Посеймье и современное состояние проблемы // Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А.И. Пузиковой). Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. – 2012. – Вып. IV. – С. 110 – 116.
18. Білінський О.О. Матеріали скіфського часу з городища біля с.Воргол // Археологія: спадок віків. Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – Біла Церква, 2011. – С. 89 – 94.
19. Моруженко А.А. Городища лесостепных племён Днепро-Донского междуречья VII-III вв. до н. э. // СА. – 1985. – №1. – С. 160 – 178.
20. Березовец Д.Т. Звіт про роботу Сеймсько-Слов'янської експедиції 1949 р // Науковий архів ІА НАНУ, 1949/9.
21. Моруженко А.А. Историко-культурная общность племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // СА. – 1989. – №4. – С. 25 – 40.
22. Ильинская В.А. Скифский период в Днепровском Лесостепном Левобережье. Автореф. дисс. докт. ист. наук. – Москва, 1971. – 56 с.
23. Чубур А.А. Микрорегион Чечевизня и некоторые вопросы этнокультурных процессов в раннем железном веке в бассейне Днепра // Славянский мир Полесья в древности и средневековье. – Гомель, 2004. – С. 186 – 190.

24. Гречко Д.С., Каравайко Д.В. Об этокультурных процессах в Посеймье в скифское время // Сіверщина в історії України. Зб. наукових праць. – Вип. 5. – Київ-Глухів, 2012. – С. 55 – 60.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ

Каравайко Дмитро Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: археологія раннього залізного віку, юхнівська культура.

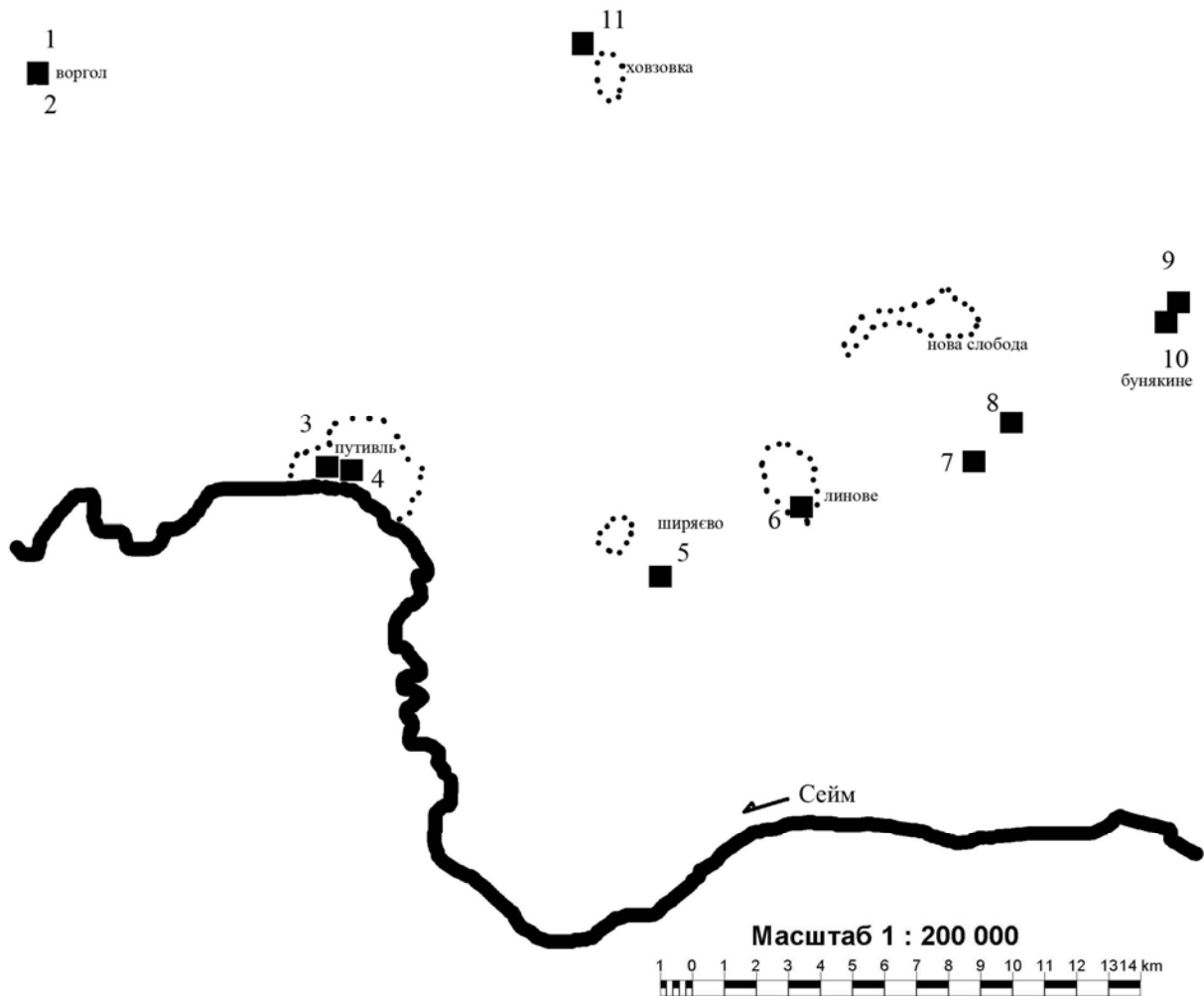

Рис. 1. Городища раннього залізного віку Путивльського Посей'мя. Розвідка 2012 р: 1–2 городища біля с. Воргол; 3 Микільська Гірка, Путивль; 4 “Городок”, Путивль; 5 Ширяєво; 6 Линове; 7 Нова Слобода II; 8 Нова Слобода I, “Скиток”; 9–10 городища біля с. Бунякине; 11 Ховзовка.

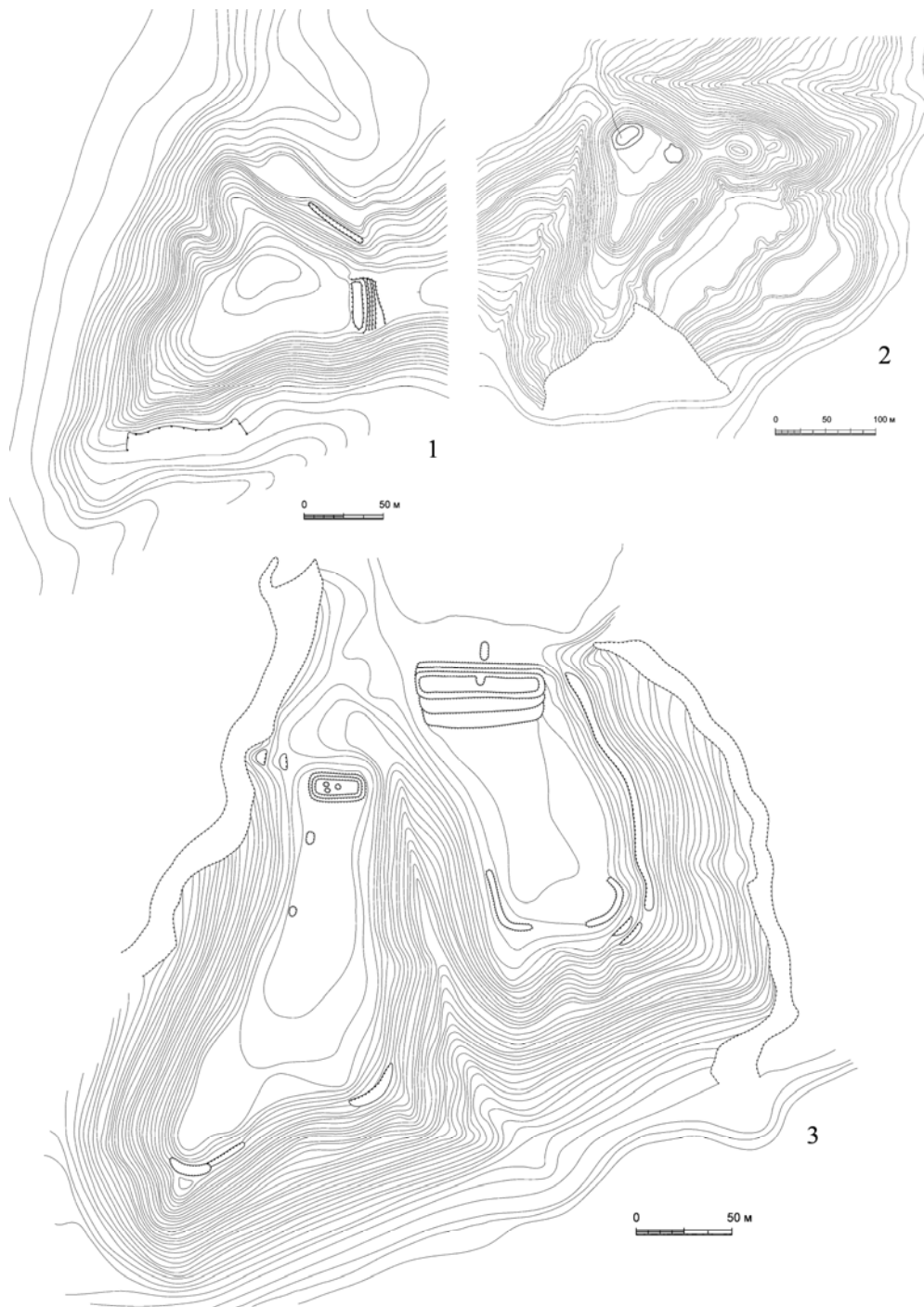

Рис. 2. Плани городищ (за О.В. Коротею та Є.М. Осадчим): 1 – Линове; 2 – Ширяєво; 3 – Західне та Східне Воргол.

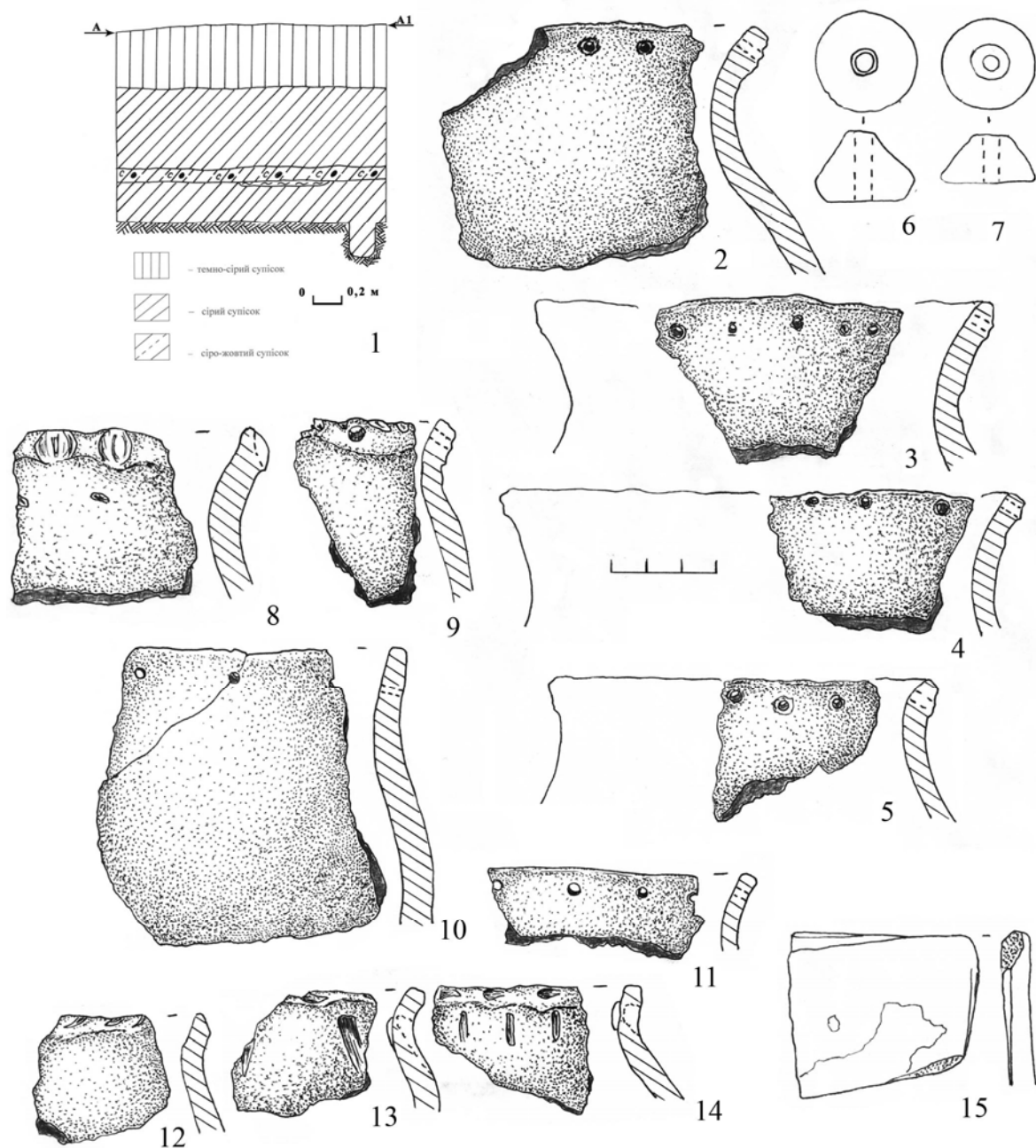

Рис. 3. Городище Нова Слобода I, “Скиток”. 1 – Стратиграфія шурфу; 2 – 7 – матеріал з верхнього шару (0 – -0,35 м); 8 – 15 – кераміка з нижнього шару (-0,35 – -1, 35 м).

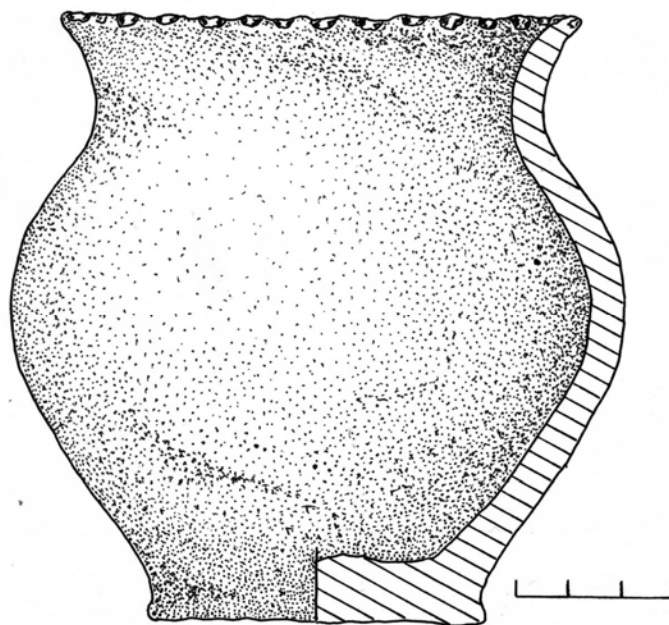

Рис. 4. Горщик з городища Нова Слобода I.

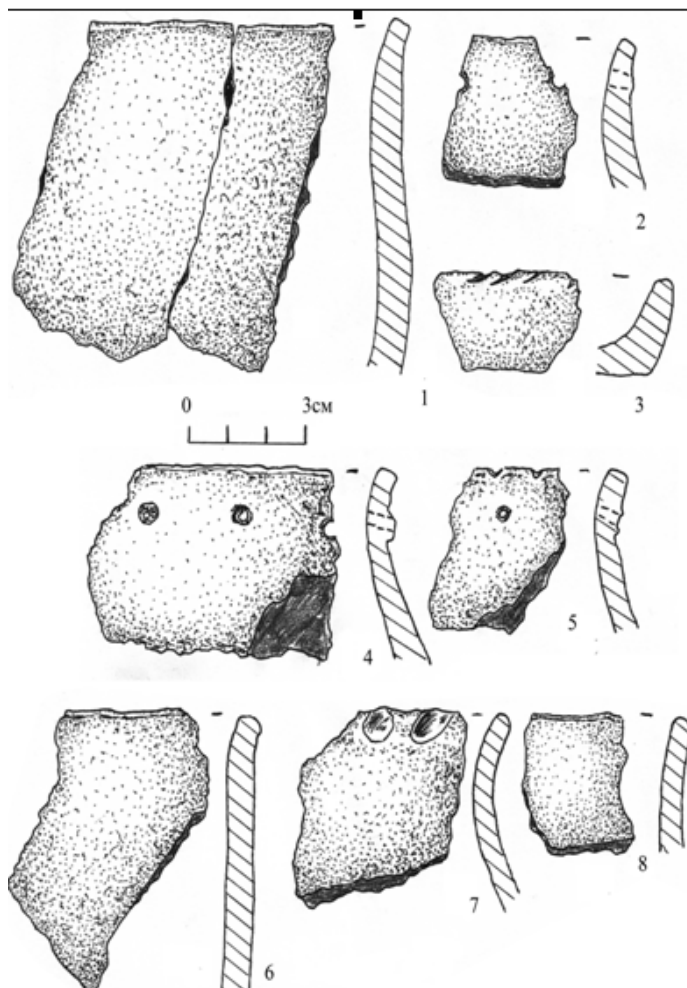

Рис. 5. Городище Воргол Західне, кераміка.